

UOT 811.512.162.

Afət Cəfərova, Rəna Kazımova
Azərbaycan Dillər Universiteti
scamile@mail.ru

KOMMUNİKATİV SİTUASIYADA KƏMIYYƏT KATEQORİYASININ FUNKSIYONALLIĞI

Açar sözlər: *isim, kəmiyyət kateqoriyası, funksional qrammatika, leksik vahidlər.*

Key words: *noun, category of number, functional grammar, lexical devices.*

Ключевые слова: *существительное, категория числа, функциональная грамматика, лексические единицы.*

İsim-semantikasına görə əşyavilik bildirən, məna növlərinə görə ümumi, xüsusi, konkret və mücərrəd olan, morfoloji cəhətdən hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarına malik olan, sintaktik funksiyaca mübtədə, tamamlıq kimi işlənən əsas nitq hissəsidir. İsimlər maddi varlığı əhatə edən real əşya və hadisələrin adlarını, mücərrəd anlayışları ifadə edən bütün sözləri, müxtəlif elm sahələrinə aid terminləri, ümumiyyətlə, nominativ xüsusiyyətlə malik olan, dilin lüğət tərkibinin böyük hissəsini əhatə edən leksik vahidlərin məcmusudur. İsim ad deməkdir və elə ona görə də ismə aid ən sadə tərif belə səslənir: “əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir”. Əşyavi məna sözün formal, qrammatik hissəsindən fərqli olaraq əsas hissəsinin mənasıdır. Əşya obyektiv ələmlə bizi əhatə edən, gözlə gördüyümüz, lazım olduqda müəyyən məqsədlər üçün istifadə edə bildiyimiz konkret cisimlərdir. Dilimizdə əşya anlayışı genişdir. Buraya həm canlı, həm də cansız varlıqlar aiddir.

Bundan başqa isimlərə aid olan bəzi sözlər semantik və üslubi cəhətdən müəyyən təbəqə yaradır ki, bu da adların funksional cəhətdən differensiallaşmasıdır. Bu zaman verilən həmin adlar əşyanın hansısa əlamətinə, xüsusiyyətinə, keyfiyyətinin ümumiliyinə görə, yəni semantik baxımdan verilən adlardır. Məsələn, dilimizdə hər hansısa bir cinsə aid olan sözlər bu qəbildən olan adlardır. İnsana aid kişi cinsi: *dədə, ata, baba, qayın, qayınata, oğul, bəy, kişi* və s., qadın cinsi: *ana, baldız, xala, bibi, qayınana, qız, gəlin* və s., heyvanlara aid cins anlayışı: *erkək – kəl, xoruz və s., dıışı cinsi: inək, toyuq* və s. Digər bir qrup isimlər isə şəxsiz göstərdiyi fəaliyyət sahəsi ilə bağlı cins anlayışı ifadə edə bilməsidir.

Məsələn: müəllim – müəllimə, şair – şairə və s. Cins anlayışının leksik vahidlərlə ifadəsi dilimizdə konkret olaraq cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır.

İsmə məxsus olan funksional xüsusiyyətlərdən biri çoxluq və ya ən azı iki nəfər tərəfindən icra olunan iş və hadisələrin adını bildirməsidir ki, burada da semantik baxımdan ümumilik, topluluq anlayışı diqqəti cəlb edir. “Yarış”, “güləş”, “müzakirə”, “mübahisə”, “görüş” və s. çoxluq tərəfindən həyata keçən hadisələrin adlarıdır. Bu isimlər eyni zamanda kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz-formalar şəklində işlənə bilər, lakin bu məqamda həmin iş və hadisələrin adını deyil, müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmək funksiyası daşıyacaqdır. Məsələn: “Olimpiya oyunları zamanı keçirilən yarışlar daha çox maraq doğurur”. Lakin funksional baxımdan bu qəbildən olan isimlər həm tək, həm də cəm formada işlənib eyni bir mənənin ifadəsinə xidmət edə bilər. Müqayisə et: “Bu mövzu ilə bağlı müzakirə (müzakirələr) keçirildi”, “Həmin fikir müəyyən mübahisəyə (mübahisələrə) səbəb oldu”. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, formal olaraq istər tək, istərsə də cəmdə olan söz-formalar funksional baxımdan bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilər. Adi nitq prosesində bu mövcud ola bilən bir haldır. Bildiyimiz kimi, bir mövzu ətrafında bir və ya bir neçə müzakirə keçirilə bilər. Bu təqdirdə həmin leksik vahidlərin kəmiyyət kateqoriyasına məxsus formal əlaməti qəbul etməsi labüddür. Bu hal dilimizdə olan bütün isimlərə aid edilməsə də, nitq prosesində yüksək işlənmə tezliyində malikdir.

Göründüyü kimi, ismə məxsus bu funksional keyfiyyət konkret isimlərin semantik mənasında həm təklik, həm də cəmlik, çoxluq anlayışının olmasıdır. Bu baxımdan təklik və cəmlik formaca müxtəlif olsa da, dilimizdəki isimləri qəti şəkildə tək və ya cəm olaraq ayırmaq demək olar ki, mümkün deyildir.

Elmi qrammatikadan məlumdur ki, isimlərin cəm forması ismə məxsus kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan -lar,-lər şəkilçilərinin isim köklərinə əlavəsi ilə düzəlir. Məsələn: *ev-evlər, qız-qızlar* və s. Nümunələrə diqqətlə baxsaq dilimizdə olan isimlərin formal cəhətdən deyil, məntiqi cəhətdən hər iki formasında çoxluq anlayışını müşahidə edə bilərik. Kontekst daxilində qrammatik cəhətdən tək olan isimlər belə çoxluq anlayışı ifadə edə bilər. “Ata evin dirəyidir”, “Evlad gözəl nemətdir”, “gül-çiçək həyətin yaraşığıdır” cümlələrində istifadə olunan isimlər qrammatik cəhətdən tək olmasına baxmayaraq, ümumilik, çoxluq anlayışı ifadə edir. Yəni, konkret hansısa bir ata deyil, bütün atalar evin dirəyidir, kiminsə övladı deyil, bütün övladlar gözəl nemətdir, hər hansısa çiçək, gül yox, təbiətdə olan bütün güllər, çiçəklər həyətin yaraşığıdır kimi başa düşülür. Elmi üslubda bu tip cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Burada da konkret bir məfhumu deyil, ümumilikdə o elm sahəsinə aid hər hansısa bir məfhumun toplusu haqqında məlumat verilir. “*Noxud paxlalılar sinfinə aiddir*”, “*Üçbucağın tərəflərinin cəmi 180 dərəcəyə*

bərabərdir” və s. Bu nümunələrdə də istifadə olunan isimlər qrammatik formaca təkdə olsalar da, funksional baxımdan çoxluq məqamında işlənmişdir. Yəni, burada hər hansısa bir üçbucaq deyil, mövcud olan bütün üçbucaqlar nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, isimlərin müəyyən bir mikro mətn daxilində formaca təkdə işlənilib ümumilik, topluluq, çoxluğa aidlik mənalari ifadə etməsi həmin nitq hissəsinin funksional imkanlarının genişliyindən xəbər verir. “Əsrlər boyu insan(lar) səhra(lar) ilə mübarizə aparmışdı” cümləsinin məna yükünə nəzər saldıqda görürük ki, burada söhbət təbii ki, tək bir insandan və ya tək bir səhradan gedə bilməz. Bu cümlədəki “insan” ismi yalnız bir müəyyən insan-adam-şəxs (məsələn: Aydın, Elvin, Səbinə və başqaları) demək deyildir, burada biz ayrı-ayrı fərdlər deyil, ümumiyyətlə, insan başa düşürük və bunun kəmiyyətini dəqiq bilmirik. Bu izah təbii ki, həmin mikro mətndə təsadüf etdiyimiz “səhra” isminin də mənasına aid ola bilər.

Digər bir nümunəyə nəzər salaıq. “Oxuduğum kitab masanın üstündədir” cümləsindəki “kitab” ismi dəqiq və konkretir, yəni, burada mənim oxuduğum hər hansısa bir kitab nəzərdə tutulur. Bu cümlədəki ismi cəm formada versək “Mənim oxuduğum kitablar masanın üstündədir” cümləsində konkret bir neçə kitabın nəzərdə tutulduğunu müşahidə edirik. Lakin “kitab bilik mənbəyidir” cümləsindəki isim təkdə olsa belə çoxluq, ümumilik, topluluq mənası ifadə edir, yəni mövcud olan bütün kitablar bilik mənbəyi hesab olunur. Nümunələrə diqqət yetirsək görürük ki, funksionallıq baxımından cəm formasında olan “kitablar” və tək formada olan “kitab” isimləri arasında kəmiyyət fərqi var. İkinci cümlədə istifadə etdiyimiz “kitablar” bir neçə kitab mənasında işləndiyi halda, üçüncü cümlədəki “kitab” tək formada mövcud olan bütün kitabları ifadə edir. Deməli, kontekst daxilində isim kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmədən də çoxluq anlayışı ifadə edə bilər. Lakin bu o demək deyil ki, bütün mikro və ya makro mətnlərdə təkdə olan hər hansı bir söz-forma ümumilik bildirə bilər. Elə məqamlar var ki, isim mütləq kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz –forma olmalıdır.”Mən gələndə artıq kitab yox idi. Çox güman ki, kimsə onu götürmüşdü” bu mikro mətndə “kitab” tək halda işlənilib, bir kitab mənasını ifadə etməsi sonrakı cümlədən bilinir. Yəni, kimsə onu götürdü- ifadəsi bizə burada yalnız bir kitab olduğu məlumatını verir. Lakin, “mən gələndə artıq kitab yox idi” cümləsi ayrılıqda burada bir və ya bir neçə kitabın olduğu mənasında da başa düşülə bilər. Ona görə də bu zaman dəqiq məlumat verilməsi üçün kitab ismi mütləq şəkil-də” kitablar” söz- forması şəklində olmalıdır. Bu hal da kəmiyyət anlayışına aid bir funksional keyfiyyət kimi qəbul edilə bilər.

Dilçiliyimizdə isim+ lar, lər halını “adi cəmlik” termini ilə ifadə edən A.Aslanov yazır: “Adi cəmlikdə müəyyən dərəcədə qeyri-müəyyənlik məz-

munu da var. Kəmiyyət konkret deyil”[1,s. 59]. Bu fikir bizim yuxarıda gös-tərdiyimiz ikinci cümləyə tam uyğundur. ”Kitablar” dedikdə dəqiq neçə ki-tabın olduğu bilinmədiyi üçün qeyri-müəyyənlik məzmunu daşıyır.

Haqqında danışdığımız bu qeyri-müəyyənlik məzmunu ismin kəmi-yət kateqoriyasının funksional xüsusiyyətlərindən biri hesab oluna bilər. ”Qışda quşlar isti ölkərə uçar” cümləsində hansısa bir canlıların birliyi, “dövlətə məxsus kitablar kitabxanalarda saxlanılır” cümləsində müəyyən bir əşyanın məcmusu nəzərdə tutulur və hər iki cümlədə qeyri-müəyyən miqdar mənası öz ifadəsini tapır.

Konkret isimlərə məxsus digər bir funksional xüsusiyyət formaca tək-də olub, həmin əşyanın müxtəlif növünü ifadə edə bilməsidir. “Su” dedikdə ümumiyyətlə bütün su növləri – mineral, sirin, qazlı sular nəzərdə tutulur. Bu növ isimlər adətən, elmi üslubda müəyyən siniflər üzrə təsnifatın ifadəsi-nə xidmət edə bilər. “Ağac” qrammatik mənasına görə təkdedir, konkretir. Lakin, funksionallıq etibarilə ümumilik, çoxluluq ifadə edir, yəni “ağac “de-dikdə növündən asılı olmayaraq bütün ağaclar –palıd, söyüd, şam, çinar və s. göz önündə canlanır. Doğrudur, bu sözlərin özü də “ağac” sözü ilə bir məfhumda “bitki” leksik vahidində öz əksini tapır. Lakin onları eyniləşdir-mək olmaz, çünki ağac ümumi -lik, “palıd ağacı”, “şam ağacı” dedikdə isə konkretlik nəzərə çarpır. Bu ifadələrin özü də kontekst daxilində həmin növ ağacı ya tək, ya da cəmdə ifadə edə bilər. Müqayisə et: “Həyətdəki palıd ağacının budaqları ətrafa kölgə salırdı”, “Palıd ağacı möhkəm ağacdır”. Birinci cümlədə bir palıd ağacından söhbət getdiyi halda, ikinci cümlədə ümumiyyətlə bütün palıd ağacları nəzərdə tutulur .

İsmlərdə öz leksik mənasına görə topluluq, ümumilik kimi növləri var-dır. Bu xüsusiyyət birbaşa sözün leksik mənasında özünü göstərir .Müəyyən bir insan qrupunu bildirənlər: xalq, əhali, qəbilə, tayfa, el-oba (bu isim eyni zamanda məkan anlayışı da ifadə edir. Kontekstdən çıxış edərək hər iki mənə-da istifadə olunur). ”Onun görüşünə el-oba yığışdı “cümləsində müəyyən bir məkanda yaşayanlar nəzərdə tutulur, ”Hər bir kəsə onun öz eli-obası ,öz isti yuvası əzizdir” cümləsində isə müəyyən bir qrup insanın yaşadığı məkan nə-zərdə tutulur. Bu keyfiyyətdə ismə aid bir funksionallıq kimi qəbul etmək olar.

Topluluq, ümumilik anlayışı qrammatik baxımından -lar,-lər şəkilçisi-nə omonimlik təşkil edən, qoşulduğu sözlərə topluluq çoxluq mənası verən -lıq,-lik,-luq, -lük şəkilçili düzəltmə isimlərdə də özünü göstərir. Bu tip isim-lərdən “nazirlik”, ”qocalıq”, ”xanlıq” və s. kimi isimlər müəyyən bir mikro mətndə tək bir məkana, bir nəfərə aidlik bildirdiyi halda, digər bir mətndə ümumilik, topluya aidlik mənalərini ifadə edə bilər. ”Sərdar nazirlikdə işləmək üçün imtahan verməlidir” cümləsindəki “nazirlik” ismi dövlət ida-

rəsinin hər hansı bir sahəsinə rəhbərlik edən mərkəzi hökumət orqanı mənasını, “Onun dəfninə bütün nazirlik gəlmişdi” cümləsindəki həmin isim isə bu orqanda işləyən insanlar mənasında işlənmişdir. Bundan başqa dilimizdə bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn digər bir qrup isimlər də var ki, onların da leksik mənasında çoxluğa aidlik özünü göstərir: kolluq, ağaclıq, üzümlük, meşəlik, qumluq, daşlıq və s. Bu isimlərdə topluluq anlayışı qabarıq şəkildə özünü göstərir. Burada topluluq anlayışı ilə cəmlilik anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Bu haqda A.Aslanov yazır: “Cəmlilik hissələrə, vahidlərə bölündüyü halda, topluluq bölünməzdir, bütövdür. Eyni hadisə və ya əşyanı bildirən sözlərdə müxtəlif qrammatik vasitələrlə iki cür cəmlilik ifadə olunur. Bunlardan biri əsl mənada-yəni hissələrə, vahidlərə bölünən cəmlilik, digəri isə vahidlərə bölünə bilməyən topluluqdur” [1, 62]. Bu fikri nümunələrlə belə izah edə bilərik. “Müəllimlər”, “müəllimlik”, “insanlar”, “insanlıq” isimlərinə nəzər salaq. “Müəllimlər”, “insanlar” isimlərində cəmlilik ön plandadır və bu cəmlilik bölünəndir- yəni bir, iki, üç müəllim, bir, iki, üç, bir neçə insan. Lakin “müəllimlik”, “insanlıq” isimlərində topluluq ön plandadır və bu topluluq bölünməzdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan *-lar, -lər*, eləcə də *-lıq, -lik, -luq, -lük* sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan isimlərin funksional məna xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyidir ki, bunun da nəticəsində birində öz qrammatik mənasına görə cəmlilik anlayışının, digərində leksik mənasına görə topluluq anlayışının arasındakı fərq meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, bu kateqoriyanın funksional aspektdə məna rəngarəngliyi müxtəlif olduğundan kəmiyyəti ifadə etmə imkanı çox genişdir. Buraya cəmlilik, təxmini cəmlilik, konkret kəmiyyət, qeyri-müəyyən kəmiyyət daxildir. Elə bu səbəbdən də deyə bilərik ki, bu kateqoriya ümumi bir qrammatik kateqoriyadır, yəni universaldır.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası öz funksional məna rəngarəngliyi ilə bu nitq hissəsinə məxsus digər qrammatik kateqoriyalardan fərqlənir. Elmi qrammatikadan da məlum olduğu kimi, cəm formasında isimlər kəmiyyət kateqoriyasına məxsus formal əlamət olan *-lar, -lər* şəkilçisini qəbul edir: *ev- evlər, top-toplar* və s. Lakin gəlin baxaq görək ki, cəmdə olan isimlər hər zaman topluluq çoxluq anlayışı bildirirmi? Kəmiyyət kateqoriyasının funksional xüsusiyyətlərini araşdırdıqda bir sıra maraqlı hallar müşahidə olunur ki, bu tam olaraq nitq prosesində öz əksini tapır. Bildiyimiz kimi, hər hansısa bir qrammatik kateqoriyanın elmdə qəbul olunması üçün onun özünəməxsus qrammatik forması və bu qrammatik formanın aid olduğu nitq hissəsinin əhatə edən bütün leksik vahidlərə artırılaraq ona məxsus qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət etməlidir. Lakin dilimizdə elə isimlər var ki, onlar ümumiyyətlə kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmir, yəni cəm-

lənmir. Məsələn: *ay, günəş, kamal, cəsarət, hava, vüqar* və s. Bu növ isimlər arasında mücərrəd mənalı isimlər üstünlük təşkil edir. Toponimik adların özləri də cəmlənir. Məsələn: *Bakı, Yevlax, Kür, Araz*. Onu da qeyd etməliyə ki, toponimik adların içində elələri də var ki, onların tərkibində kəmiyyət şəkilçisi var, lakin bu topluluq anlayışının ifadəsi demək deyil, məsələn: *Dəllər, Xanlar* və s. Bundan əlavə müəyyən bir qrup şəxsə məxsus keyfiyyət bildirən düzəltmə isimlər cəmlənə bilmir. Məs: *qaçqınlıq, qocalıq, gənclik* və s. Daha sonra mənası müəyyən bir ölçü vahidi ifadə edən isimlər də cəmlənə bilmir. Yəni sayılması mümkün olmayan sözlər – qənd, düyü, süd, yağ, ot, tüstü, tütün və s.

Bizim məişət üslubunda tez-tez işlətdiyimiz “bu qış havalar isti keçir”, “Bakıda havalar soyudu” tipli cümlələrdə istifadə etdiyimiz “havalər” söz-forması istər məntiqi, istərsə də elmi baxımdan düzgün deyil. Çünki, haradasa, hansısa bir mövsümdə olan hava heç zaman kəmiyyətcə çoxluq təşkil edə bilməz. Nitqimizdə istifadə etdiyimiz “qış havası”, “yaz havası” ifadələri heç vaxt “qış havaları”, “yaz havaları” kimi deyilə bilməz. Belə hal leksik – qrammatik normanın pozulması, eyni zamanda məntiqi uyğunsuzluq kimi qəbul edilə bilər. Kommunikativ nitq situasiyalarının təsviri zamanı bu cür cümlələrin istifadəsi təbii ki, mədəni nitq üçün qoyulan düzgünlük kriteriyasını pozmuş olur. Fikrin düzgün ifadəsi üçün istər mikro, istərsə də makro mətləri təşkil edən cümlələr leksik, qrammatik cəhətdən olduğu kimi, eyni zamanda cümlə üçün ən əsas tələblərdən biri olan məntiqilik cəhətdən də tam düzgün olmalıdır.

Kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətinin digər bir funksional xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu şəkilçilər xüsusi isimlərə əlavə olunub müqayisə, bənzətmə, uyğunluq mənası ifadə edir. “Azərbaycan torpağı neçə-neçə Nizamilər, Fizulilər yetirmişdir” cümləsində istifadə olunan və kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş xüsusi isimlər heç də bir neçə Nizami, Fizuli mənasında deyil, onlar kimi dahiləri nəzərdə tutur.

Bu formal əlamət soyadlara əlavə olunduqda o soyada məxsus ailə üzvlərinin məcmusunu, müəyyən bir sülalənin, nəslin nümayəndələrini ifadə edir. Məsələn: “Sultanovlar”, “Rüstəmovlar” və s. Bir neçə Rüstəmovu və ya Sultanovu deyil, məhz bu soyadı daşıyan bütün bir nəslin nümayəndələrini bildirir. Eyni zamanda tayfa, sülalə adlarına qoşularaq onları ümumiləşdirir ki, bu hala da tez-tez elmi üslubda təsadüf olunur: “Səfəvilər”, “Ağqoyunlular”, “Qaraqoyunlular”, “Assurilər”, “Elxanilər” və s.

Kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətinin digər bir funksional xüsusiyyəti zaman anlayışı ifadə edən isimlərə əlavə olunduqda zamanla ardıcılıq, təkrarlıq mənasının ifadəsinə xidmət edir: illər, aylar, əsrlər və s. Bütün bu keyfiyyətlər təbii ki, kommunikativ situasiyalarda özünü göstərir. Kontekstdən asılı ola-

raq ardıcılıq mənasından əlavə, bu növ isimlər qeyri müəyyən, dəqiq olmayan zaman anlayışını da özündə əks etdirə bilər. “Burada gecələr çox soyuq olur” cümləsində ümumilik, cəmlilik anlayışı – yəni bütün gecələrin soyuq olması nəzərdə tutulduğu halda, “fikrindən gecələr yata bilmirəm” cümləsində isə sıralanma, ardıcılıq – yəni yatdığı hər bir gecə mənası nəzərdə tutulur. “Oğlunu görməyəni aylar oldu”, “aylar keçdi, sən gəlmədin” cümlələrindəki “aylar” sözlərini müqayisə etsək birinci cümlədəki aylar – bir neçə ayı bildirdiyi halda, ikinci cümlədəki aylar – bir birinin ardınca sıralanmış aylar mənasını bildirir.

Kommunikativ situasiyaların ifadəsində bu şəkilçilərin əlavə olunduğu sözdə emosional-ekspressiv çalar özünü göstərir. “*Bu uşağı küçələrdən yığmaq olmur da*”, “*Bu keçilərin məskəni dağlar-dərələrdir*” və s. tipli cümlələrdə istifadə olunan isimlərin heç birində cəmlilik, topluluq anlayışı yoxdur. Burada istifadə olunan isimlərdə ekspressivlik var. Təbiidir ki, kimsə eyni zamanda bütün teatrları, küçələri gəzə bilməz. Buradakı mikroməndəki ümumilik, modallıq mənaları ilə yanaşı, hirs, qəzəb, təəssüflənmək, şikayət, məlumat kimi hisslərin ifadəsi də diqqəti cəlb edir.

Nitq prosesində təsadüf etdiyimiz elə ifadələr də var ki, onların tərkibindəki isimlər, eyni zamanda həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Bu cür ifadələr say və zaman mənalı isimlərə qoşularaq təxminilik, dəqiq olmayan zaman anlayışı ifadə edir: *20-25 yaş (lar)ında, noyabrın əvvəl(lər)ində, bir zaman(lar)* və s. Bu növ ifadələrdən bəziləri istisnalıq təşkil edir və yalnız cəmdə işlənə bilər: *saat 6 radələrində*.

Bu formal əlamətin maraqlı funksional keyfiyyətlərindən biri də “nə”, “kim”, “hansı” sual əvəzlilikləri ilə birləşdiyi zaman aşkara çıxır. “*-lar,-lər* cəm şəkilçisi *nə, kim, hansı* sual əvəzliliklərinə qoşulduqda topluluq və bölüşdürücülük mənası daşıyır” [1, s.74]. “*Nələr, nələr gördüm bu həyatda*” cümləsində “*nələr*”- kiminsə bütün ömrü boyu həyatda təsadüf etdiyi hadisələrin, toplusu mənasında, “*kimlər gəldi, kimlər getdi, bu dünyadan, bu dünyadan!*” [2, s.63] cümləsində bu fikri ifadə edənin həyatı boyu onun qarşısına çıxan və ya onun tanıdığı insanların məcmusu, “*hansılar xoşuna gəlibsə seç götür*” cümləsində isə təklif olunanların məcmusu ifadə olunmuşdur. Lakin bu cümlələrin məna yükünə funksional baxımdan yanaşdıqda burada bölüşdürücülük, keyfiyyətə və xüsusiyyətə ayırma mənaları da diqqəti cəlb edir. “*Nələr*” – hadisələr, münasibətlər, xoş günlər, bədbəxtliklər və s, “*kimlər*” – yaxşı, pis, qayğıkeş, paxıl, dahi, aciz insanlar və s. “*hansılar*” – hər hansı bir əşya nəzərdə tutulur.

Toplu isimlərə əlavə olunduqda bu leksik vahidlərin ifadə etdikləri məfhumun növünü, çeşidini bildirir: “*xalqlar*”, “*millətlər*”, “*ordular*”, “*ellər*” və s. Xalqlar dediyimiz zaman, Azərbaycan xalqı, rus xalqı, fransız xalqı və s. nəzərdə tutulur. Xalq sözünün özündə kəmiyyət anlayışı olmadığı

kimi, xalqlar sözündə də kəmiyyət anlayışı yoxdur. Xalq sözü müəyyən bir dövlətin sakinləri, əhalisi, eyni yerdə yaşayan adamlar [3, s.78] toplusunu ifadə etdiyi halda, bu sözün cəmdə olan forması müxtəlif dövlətlərin əhalisi, müxtəlif yerlərdə yaşayan adamlar mənasını ifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov, A. Azərbaycan dilində kəmiyyət və inkarlıq anlayışları. – Bakı: Az.SSR EA, – 1963. – 91 səh.
2. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – 256 səh.
3. Verdiyeva, Z., Ağayeva, F., Musayev A. Dilçilik terminlərinin izahlı lüğəti. – Bakı: Maarif, – 1989. – 359 səh.
4. Щелякин, М.. Функциональная грамматика русского языка. – Москва: Наука, – 2001.– 489 с.

**Afat Jafarova,
Rana Kazimova**

Summary

The category of number of noun in communicative situations

This article discusses the diversity of functional meanings of the noun which is one of the notional parts of speech in the Azerbaijani language. It also provides information of the functional qualities of word forms that include grammatical forms of this category. The article, based on examples, Gives the example of nouns which, in the context without endings of the category of numbers, have the ability to express the meaning of the plurality and related to the general.

**Афат Джафарова,
Рена Казимова**

Резюме

Функциональность категории числа в коммуникативной ситуации

В данной статье говорится о разновидностях функциональных значений существительного который является одним из основных частей речи в Азербайджанском языке. А так же дается информация о функциональных качествах словоформ в составе которых есть грамматические формы этой категории. В статье на основе примеров находит свое объяснение существительные, которые в контексте без окончаний категории числа имеют возможность выразить значения множества и относящиеся к общему.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.S.Qafarova
Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2021*